

СТАТТІ

УДК 94(477)(093.3)"1932/1943"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.01>

М. Боровик, канд. іст. наук, наук. співроб.,
Вища школа досліджень Східної та Південно-Східної Європи /
Університет Людвіга-Максиміліана, Мюнхен, Німеччина;
доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДОБИРАЮЧИ ІНШИХ СЛІВ: НЕВІДОМІ ЩОДЕННИКИ ІРИНИ ХОРОШУНОВОЇ

Присвячено аналізу невідомих досі щоденника та подорожніх нотаток Ірини Хорошунової, автора одного з найцитованіших щоденникових джерел про життя в Києві під час нацистської окупації. Цей аналіз є внеском до дискусії про природу "радянської суб'єктності" й механізми соціального контролю, що функціонували у сталінському СРСР. Особливу увагу приділено дискурсивним особливостям аналізованих текстів у їхньому ставленні до офіційного радянського дискурсу соціалістичної революції. Показано, що в передвоєнний час Хорошунова займала критичну позицію щодо реалій радянського соціалізму й не належала до беззастережних прибічників радянської влади. Аналізовані джерела дозволяють повніше уявити ідеологічний клімат, а також картину соціальних поділів та ієрархій у сталінському СРСР. Доводиться, що уявлення про повне домінування комуністичної ідеології у світогляді представників "першого радянського покоління" не відбиває всієї складності історичних реалій того часу. Також показано, що у свідомості та соціальних практиках радянських громадян, поряд із класовими характеристиками, які є традиційними для нашого розуміння радянського суспільства, усе ще зберігали свій вплив старі імперські поділи й ієрархії.

Ключові слова: Хорошунова, щоденник, Україна, сталінізм, "радянська суб'єктивність".

Ірина Олександрівна Хорошунова відома як автор одного з найцитованіших щоденників про життя в Києві в часи нацистської окупації. Уривки з її "Київських нотаток" публікувалися в кількох виданнях [8; 9; 12]. Карел Беркгоф у книзі "Жнива розпачу", одному з кращих досліджень про нацистську окупацію в Україні, цитує цей щоденник дванадцять разів. Він говорить про Хорошунову як про "молоду жінку, що симпатизувала радянській системі" [11]. "Київські записки" дійсно демонструють очевидну прихильність автора до радянської влади і написані мовою, яка виглядає цілком органічно для радянського дискурсу про Велику Вітчизняну війну. Однак наскільки автор "Київських записок" насправді симпатизувала "радянській системі", на чому ґрунтувалися її симпатії і чи внесла якісь зміни в її позицію війна?

Проблема вивчення суб'єктивного світу людей, їх ідентичностей і політичних позицій у закритих системах диктаторського типу, яким був сталінський СРСР, є дуже складною. Перш за все, це пов'язано з браком джерел, які би могли містити безпосередній відбиток таких позицій. Крім того, довгий час історики були методологічно більш орієнтовані на вивчення "великих" історичних об'єктів – державних інститутів та ідеологій, як це було у випадку з т. зв. "тоталітарною школою", чи взаємодії соціальних класів і груп у випадку "ревізйоністів" [23].

Лиш останнім часом методологічні новації, що зазвичай описуються поняттям "лінгвістичного" чи "культурного повороту", спричинилися до зміщення фокусу дослідницького інтересу. У центрі уваги нового, "пост-ревізйоністського" покоління дослідників сталінізму опинилися суб'єктивний досвід переживання історичних подій, а також роль мови як фактора соціальної взаємодії. Найбільший вплив у цьому плані мали теоретичні концепти французького пост-структуралізму, зокрема ідеї Мішеля Фуко.

Рубіжною для формування нової, "пост-ревізйоністської" історіографії вважається книга Стівена Коткіна "Магнітна гора" [20]. Можливо найбільш продуктивною новоцією Коткіна була його увага до ролі мови як фактора соціальної ідентифікації. У його інтерпретації мешканці СРСР, приймаючи нав'язаний державою дискурс соціалістичної революції, засвоювали також відповідні цінності та моделі поведінки. Водночас, Коткін не вважає, що мова була єдиним фактором формування світогляду радянського робітничого класу та наголошує на ролі позатекстуальних факторів.

Надалі вивчення природи "радянського суб'єкта" зусиллями таких істориків, як Ігал Халфін і Йохен Гельбек, розвинулося в окреме міждисциплінарне дослідницьке поле [16; 26; 27]. Аналізуючи ставлення індивіда до зовнішнього світу і режиму, ці історики спираються насамперед на его-документи (автобіографії, щоденники тощо), концентруючись на дискурсивних механізмах соціального контролю.

В інтерпретаціях Халфіна мова набуває вирішального, навіть онтологічного значення. Дискурс не лише описує, але і конструє реальність для його носіїв. Ніякий інший варіант реальності, окрім того, що витікає з дискурсу, для них просто не міг існувати [17]. Йохен Гельбек дещо поміркованіший у своїх висновках. Він допускає для "радянських суб'єктів" більший рівень самостійності. Під впливом "інтелектуальної привабливості марксизму та створюваної ним перспективи особистого звільнення і перетворення", прагнучи до "цілеспрямованого і осмисленого життя", радянські люди свідомо обирали шлях самовдосконалення відповідно до диктованих революційним дискурсом вимог [18, с. 13].

Концепт "радянського суб'єкта" викликав широку дискусію і, часом, дуже гостру критику [6; 13]. В основі цих дискусій, насамперед, проблема підходів до інтерпретації такого роду документів. Чи маємо ми відмовитися від "схильності вчитувати сталінську суб'єктність між рядків і концентруватися на пропусках і умовчаннях", а натомість починати читання "з самих рядків автобіографічних тверджень", як пропонують Гельбек і Халфін [17, с. X; 18, с. 11]. Чи, можливо, ми маємо бути більш обережні щодо прямих маніфестацій "радянської суб'єктності", пам'ятаючи, що жоден текст в сталінському СРСР не міг бути гарантовано приватним і що кожне написане чи сказане слово могло мати непередбачувані наслідки?

Дискусійним залишається також питання, чи були радянські люди, які писали ті щоденники і автобіографії, цілком залежні від мови, якою могли чи мусили користуватися? А чи, можливо, вони зберігали поза тим певний рівень самостійності та могли обирати дискурс залежно від потреб і ситуації і ми, принаймні в окремих випадках, стикаємося в таких текстах з явищем, яке Джеймс Скотт визначив як "публічний транскрипт" – своєрідну маску, яку надягають підлеглі, аби приховати свої справжні думки і ставлення до влади? [24]

І, нарешті, не менш важливими є питання, наскільки репрезентативними є такого роду документи? На проблематичність надмірної генералізації інтерпретацій,

запропонованих Халфінім і Гельбеком, вказують навіть дослідники, які визнають їх евристичну цінність, зокрема, Ерік Найман [22], Девід Хоффман [19], Джеремі Сміт [25]. Водночас, існують дослідження, які пропонують картину, яка виглядає або цілком інакше, або суттєво складнішою. Деякі з них базуються переважно на джерелах "офіційного" характеру [7; 28], інші виконані в межах "мікроісторичних" підходів і ґрунтуються на его-документах Сталінової доби, на матеріалах усної історії [15; 21].

Очевидно, що в цьому випадку особливу вагу мають не лише методика аналізу, але і принципи селекції такого роду джерел. "Соціологічні дослідження не можуть бути проведені серед мертвих, – пише Еткінд. Замість того ми змушені покладатися на персональні свідчення, які є вразливими до селективного відбору. А такий відбір, в свою чергу, базується на наших сучасних переконаннях" [13, с. 178].

У контексті поставлених питань щоденники й нотатки Хорошунової становлять інтерес із двох основних причин. По-перше, ці документи є ще одним важливим джерелом, яке дозволяє повніше уявити ідеологічний клімат, картину соціальних поділів і ієрархій у сталінському СРСР. Ці документи додають до загальної картини ще одну персональну перспективу, ще один погляд "знизу" й дозволяють перевірити, чи справді радянський дискурс у той час був єдиною можливим варіантом презентації власного "я".

По-друге, "Київські записки" є текстом, важливим для розуміння процесів формування радянського дискурсу про війну. У цьому сенсі, довоєнні тексти Хорошунової можуть бути своєрідною вихідною точкою для аналізу, відштовхуючись від якої можна оцінити, як трансформується мова, яку вона використовує для опису історичних подій, і який вплив мали позатекстуальні фактори, зокрема страх і насильство, на подібного роду текстуальні презентації.

Важливо, що в цьому випадку ми маємо справу з документами, які належать одному автору, але писалися за різних обставин і, головне, для різного адресата. "Київські записки" від початку писалися (швидше за все, вони були написані відразу після війни, як спогади, у формі щоденника [10]), а потім редагувалися і переписувалися з розрахунком на публікацію. Хорошунова пише, що "прийняла на себе зобов'язання все розповісти нашим, коли вони повернуться" [3, арк. 152]. Натомість, "Дорожні записки", які цитувалися на початку та її короткий довоєнний щоденник [1] писалися "для себе". Хорошунова пише обережно, навіть зізнається, що не може говорити, що хотіла: "Але навіщо мені мова, якщо все одного нічого говорити не можна" [1, арк. 12]. Однак обидва тексти ніколи не планувалися для оприлюднення.

Перше, що кидається в очі при порівнянні довоєнних текстів Хорошунової та її "Київських записок", їх несхожість і за мовою, і за змістом. Із тексту "Щоденника" взагалі складно скласти уявлення про ставлення Хорошунової до соціальних питань. Ми можемо знати про це лиш з окремих фраз, що вплетені в розлогі описи природи, а також концепти прочитаних книг, що разом складають основну частину тексту. Хорошунова сама зізнається, що використовує "ліричні відступи", аби втекти від реалій і від роздумів про події, які відбуваються навколо. "Шуму водоспаду лісової річки не заглушити шуму подій. Нічого ховатися, нічого втікати" [1, арк. 12 зв.].

Частина "Щоденника", що збереглася, писалася в розпал "Великого терору" (від 4 серпня до 5 листопада 1937 р.). Очевидно, саме ці події має на увазі Хорошунова. На той час репресії ще не торкнулися її сім'ї, але щоденник відбиває гнітючу атмосферу, яка панувала серед її друзів і колег. Її мати буде заарештована пізні-

ше, 18 грудня того ж року. Схоже, що її арешт став однією з найважчих травм в житті Хорошунової.

У радянський час вона намагалася приховувати цей факт. Вона написала в своїй автобіографії, що мати померла в грудні 1941 р. [10, арк. 2] і не написала жодного слова про її долю в рукописі воєнного щоденника. Однак у версії для друку, підготовленій тоді, коли репресовані родичі вже не становили небезпеки і про такі теми можна було писати, вона замінила цілий запис від 18 грудня 1941 р. на розповідь про долю матері: "Сьогодні особливо згадується мама. Рівно чотири роки тому о 6 год ранку її забрав "чорний ворон". Ми її бачили востаннє ... Як я її шукала! Як божевільна! У тюрмах, на етапах, в таборах" [8, с. 79]. Вона мала список таборів, який передавали одна одній родичі заарештованих. У списку було 98 таборів. Вона пише, що в той день, 18 грудня 1941 р., вона вирішила знищити ці списки: "Хто знає, що з нами буде? Навіщо ж передавати в руки ворогів документ, який так ганьбить нашу країну?" [8, с. 79].

Важко сказати, чи стали репресії "останньою краплею" чи безпосередньою причиною розчарування Хорошунової в радянській дійсності. Можливо, не менший вплив мав очевидний для неї розрив між радянськими реаліями і пропагованими ідеалами. Конспектуючи діалоги Платона, вона підсумувала, що з усього прочитаного її цікавить лише, чи вірили Сократ і Платон у безсмертя душі і ідеї, які вони проповідували. "І якщо так, то наскільки вони були щасливішими за нас, які ні в що не вірують" [1, арк. 11].

Виглядає так, що вся її "робота самоперетворення", яка формує "радянських суб'єктів" в аналізованих Гельбеком текстах, на час написання словника закінчилася повним розчаруванням. Вона пише, що всі її "просторікування", це спроба втекти від розчарування. "Просто, коли народишся без віри у будь-що. Потім прагнеш до цієї віри. Потім виховуєш себе з дня у день, прагнучи до віри. І потім, зрештою, коли вся ця вибудована будівля руйнується, тому, що віра, прищеплена самовихованням, не є вірою, тоді утворюється пустка, величезна пустка, яку нічим заповнити" [1, арк. 13-13 зв.]. Вона зізнається також, що ні з ким не може поділитися своїми переживаннями, оскільки "люди навколо" будуть "показувати пальцем, як на юродивого". Вона має влаштований побут і ніхто не зрозуміє, що їй ще потрібно [1, арк. 13 зв.].

Не очевидним є також і зміст віри, яку намагалася виховувати в собі Хорошунова. Можливо, ішлося про віру в більш чи менш абстрактні ідеали соціалізму. "В пошуках великого і простого йде життя. Але ні того, ні іншого нема навколо нас зовсім" [1, арк. 11]. Однак у наявних текстах ми не бачимо нічого від "орієнтації на самовираження в колективі і на службі історії", чим, на думку Гельбека, визначалася соціалістична суб'єктність [18, с. 349].

Про час, в якому вона живе, Хорошунова висловлюється швидше з роздратуванням. Її ніяк не зачаровує і радянське захоплення прогресом і прагнення до опанування природи: "Люди хочуть пережити природу, взяти в неї все, що можливо і неможливо, але не пережити їм природи" [1, арк. 3]. Хорошунова також невисокої думки про людську натуру і ніде не висловлює сподівань, що її можна змінити: "Люди за природою своєю дрібні, а тому бундючні" [1, арк. 12]. Ніде не помітно також і прагнення з її боку "подолати своє хворобливе відокремлення від колективного тіла радянського народу" [18, с. 113-4]. Значно більше її хвилює те, що вона не знаходить в собі "великої людини" і через те також думає, що тих "великих людей" взагалі нема, або вона не знає, де їх слід шукати [1, арк. 13]. Як для часу, коли культ особи Сталіна виглядав вже всеосяжним і супроводжувався ушляхенням радянських "знатних

людей" різних категорій, така заява виглядає несподівано і навряд чи свідчить на користь уявлення про тотальний вплив радянської пропаганди.

Очевидна відмова від використання того, що називають "державною, або революційною мовою" є характерною ознакою, що поєднує обидва довоєнні тексти Хорошунової. Народжена в 1913 р., вона за віком цілком потрапляє до покоління, яке визначають як "перше радянське покоління". Щоправда, вона походила з т.зв. "колишніх людей" (її батько був випускником юридичного факультету Київського університету, а мати – Смольного інституту у Петербурзі [10, арк. 2]), виховувалася і жила в інтелігентському середовищі. Але все її свідоме життя припало на радянський час. Хорошунова навчалася в радянській школі і навіть 5 років пробула в дитячому будинку [10, арк. 5]. Зрозуміло, що вона не могла залишитися поза впливом радянського революційного етосу. Але більш як на ста сорока сторінках тексту такі важливі для того дискурсу, мобілізуючі в термінах Коткіна [20, с. 225], фрази, як "комунізм", "соціалізм", "більшовик" не вжито жодного разу. Ім'я Леніна зустрічається тільки в назві річкового порту в Запоріжжі [2, арк. 5], а ім'я Сталіна – в назві санаторію. При цьому, якщо у "Щоденнику" 1937 р. звучить гостра моральна криза, то "Дорожні записки" виглядають вже швидше як спокійна і послідовна спроба "текстуального протесту".

Можливо найкраще це помітно в описах часу. Гельбек відзначає, що автори багатьох радянських щоденників гостро відчують, що живуть "у виключний, історичний період" [18, с. 55]. Для Хорошунової час також важливий, але її погляд швидше обернений у минуле, вона часто згадує про старі часи, про минуле "нашого народу". При цьому вона пише, що думаючи про минулі епохи, "не шкодує, що живе саме в нашу епоху". "Кожен час має свої хороші і погані сторони. Так про що вже шкодувати? Трішки краще, трішки гірше, чи не однаково" [2, арк. 13].

У тексті також немає патетики соціалістичного будівництва, гордості за велич індустріальних гігантів, що так підкреслювалася радянською пропагандою. Подорожуючи Дніпром на кораблі повз нові промислові райони, вона пише лиш про "похмурі, безкінечні заводи, що випльовують дим": "Чому крім смутку і меланхолії нічого іншого не відчуваю я, коли бачу величезні заводи, домни, корпуси промислових центрів. Чи можна любити залізних потвор, що вбивають кращі людські прагнення! Закіптюжені, стомлені обличчя людей. Чи пам'ятають вони про те, що є безкрайне море трав, вод, луків і лісів, і синього, безкінечного синього неба?" [2, арк. 8].

В Радянському Союзі кінця тридцятих років всі громадяни вважалися звільненими від експлуатації і визнавалися конституцією 1936 р. рівними в правах. СРСР офіційно був проголошений "соціалістичною державою робітників і селян", а пропаганда голосно вихваляла зростання добробуту пролетаріату і колгоспного селянства. Для Хорошунової радянські реалії виглядали суттєво інакше. Вона згадує, як селянка зі стомленим, колись красивим обличчям, розповідала їй "сумну повість свого життя". "Це сумна повість тисяч таких, як вона, ні, не тисяч, мільйонів, повість тяжкої праці, – пише Хорошунова. Це не та праця, до якої закликає Епікур – праця-насолада, це важка праця боротьби за існування, за виживання" [2, арк. 8 зв.].

Хорошунова була свідком голоду 1932–33 рр. і запам'ятала побачене на все життя. Дописуючи до "Київських записок" епізоди, пов'язані з Бабиним Яром (у "радянському" варіанті щоденника між 20 вересня і 11 жовтня взагалі немає жодного запису), вона порівнює обличчя євреїв, яких вели на страту, з тим, що вона

бачила "під час колективізації в 1933 р." [8, с. 69]. За свідченням її близької знайомої, Наталії Гозулової, Хорошунова, направлена, як і багато киян, на роботу в село, з обуренням згадувала, як містянам роздавали пайки в той час, як голодні селяни стояли за огорожею [10]. Можливо, той шок відбився в її нотатках: "Чи може бути лютим і жадібним народ, що розповідає таку сумну повість. Може. Саме тому і може, що нема межі незнищенному нерівномірному розподілу благ на нашій землі, тому нема межі вічному стражданню" [2, арк. 8 зв.].

Важливо, що позиція оповідача в таких описах хоча і співчутлива, але завжди зовнішня. Освічена містянка, художник-дизайнер, Хорошунова ніколи не отожднює себе з селянами, навіть коли їй доводиться спати разом з ними на "запльованій підлозі" річкової пристані. Місцями її текст виглядає просто як ілюстрація до Еткіндового концепту "внутрішньої колонізації" [14]. Цей документ показує, наскільки складнішою була реальна картина в порівнянні з традиційними для історіографії схемами, що спираються на поняття етнічності, нації чи політичної лояльності.

Пасажири, мешканці міст можуть розповідати дорожні історії, загравати, можуть різнитися за характерами і поведінкою. Селяни не відрізняються нічим. Вони виступають пасивним тлом, як елемент, який погано виділяється з природи: "Поряд зі мною, на лавці спить селянин. Він спить тут, поки весь обслуговуючий персонал корабля розійшовся по каютах. Потім його проженуть звідси. Навколо його босих брудних ніг роями в'ються мухи. Далі на палубі, в солом'яних кріслах коверкотові мужчини і жінки в крепдишинах скупають і фліртують" [2, арк. 22].

Цікаво, що під час подорожі Україною Хорошунова ніколи застосовує щодо селян ніяких етнічних чи національних характеристик. Етнічні поділи стають важливішими і очевиднішими, коли опис перемістився в "зовнішню" колонію, на Кавказ. В свої захоплені розлогі описи ландшафтів Абхазії вона досить органічно вписує і місцевих мешканців, що "порпаються у своїх темних і брудних будинках" [2, арк. 33]. Це і кривоногі, але дуже гостинні абхазы [2, арк. 33 зв.], і "безславні сини великого народу" греки [2, арк. 32 зв.]. Тут же вона з подивом зустрічає і українців, "допитливих і чорнооких малоросів", яких закинула далеко від дому "політика колонізації", що її проводив царський уряд [2, арк. 33].

Щодо своєї етнічної чи національної належності Хорошунова не говорить майже нічого. Можливо, це питання не видається їй важливим. Можливо воно є для неї надто складним. Мережа групових ідентичностей в довоєнному радянському суспільстві являла собою надзвичайно запутаний і багаторівневий конструкт, в якому нові радянські реалії "націоналізуючої держави" поєднувалися зі ще живими імперськими кордонами і ієрархіями.

Просторові уявлення Хорошунової визнають нові адміністративні поділи. Коли корабель, на якому вона подорожувала, залишив порт Одеси, "закінчилась Україна, починався Крим, а за ним Кавказ" [2, арк. 20 зв.]. Разом з тим, живучи в Києві, вона чітко відчуває, що перебуває на периферії значно ширшого культурного простору, центрами якого є колишні імперські столиці – Москва і Ленінград. "Як це, очевидно, кумедно, коли кияни починають перед москвичами и ленинградцями вихвалити визначні місця і чудеса Києва! А Київ ще і не дуже маленьке і погане місто" [2, арк. 4 зв.].

Швидше за все, вона відчуває себе частиною великого російського народу, до якого належали і українці. Символами історії, "глибокого дитинства народу", який вона також визначає як "наш народ", в тексті є одночасно і київоруський "шлях із варяг у греки", традиційний сим-

вол великого початку російської історії, і козацька Запорозька січ [2, арк. 7]. По лінії матері серед предків Хорошунової був відомий український історик і фольклорист Микола Маркевич, дворянський рід якого походив з української козацької старшини. Судячи з її автобіографії, Хорошуновій було відомо про козацьке походження її матері, вона ставилася до цього серйозно, збирала інформацію про свій родовід, але не бажала, або боялася це афішувати [10, арк. 1-6; 11, арк. 27, 28 зв.].

І ще одна, може, найважливіша ознака нерадянськості аналізованого тексту. У "Нотатках" взагалі відсутній образ ворога. Є експлуатовані і соціальна несправедливість, але майже нічого не говориться про експлуататора. В усьому тексті є лише один епізод, коли ці люди були хоча б якось означені. Хорошунова відзначає, що серед мешканців санаторію, де вона відпочивала, "мало робітників і майже нема селян. Більш за все серед них всякого роду завів, директорів, та інших, хто вміє не багато працювати, а володіє здатністю робити "довгі рублі". На курорті рідше за все зустрічаються хворі і бідні" [2, арк. 31 зв.]. Однак Хорошунова і в цьому випадку не йде далі констатації невідповідності між декларованою пропагандою рівності і радянськими реаліями. Підсумовуючи свою оповідь, Хорошунова заявила, що свідомо не розвивала цієї теми і не писала багато "про людей", аби не піднімати "нерозв'язних" питань [2, арк. 43 зв.].

Таким чином, обидва аналізовані тексти напевне не вказують у їх авторці сформованого революційним дискурсом "соціалістичного суб'єкта" і не демонструють особливих симпатій до радянської системи. Хоча будь-які узагальнення в цьому випадку будуть дуже умовні, але все ж припускаємо, що уявлення про повне домінування комуністичної ідеології навіть у середовищі міської молоді, що традиційно вважається однією з найбільш відданих опор радянської влади в той час, є великим спрощенням. Очевидно, що за фасадом радянського революційного дискурсу завжди залишався простір, в якому можна було бачити відмінності між реальністю і текстом.

Цілком можливо, що досвід війни змінив світогляд Хорошунової і вона буде цілком щирою, коли писатиме, що всі "хто породжує гноблення і війну" мають "перестати жити" [3, арк. 98]. Можливо також, що вона намагалася використати цей досвід, аби знайти своє місце в радянському суспільстві. У будь-якому випадку, ми зможемо оцінити цю еволюцію та зрозуміти зміст її "воєнного" щоденника тільки беручи до уваги те, у якому світі жила, які цінності сповідувала і якою себе бачила Ірина Хорошунова, коли вона була на початку цього шляху.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ, ф. 5270, оп. 1, спр. 1, 28 арк.
2. Там само, ф. 5270, оп. 1, спр. 2, 46 арк.
3. Там само, ф. 5270, оп. 1, спр. 7, 220 арк.
4. Там само, ф. 5270, оп. 1, спр. 10, 7 арк.
5. Там само, ф. 5270, оп. 1, спр. 11, 31 арк.
6. Бойм С. Как сделана "советская субъективность"? / С. Бойм // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – С. 285–296.
7. Герасимов И. Перед приходом тьмы. (Пере)ковка нового советского человека в 1920-х годах: свидетельства участников / В. Герасимов // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – С. 297–320.
8. Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / И. Хорошунова // "Ступень": Художно-публицистический альманах Института Юдайки. – К.: Дух і літера, 2001. – № 9. – С. 5–110.
9. Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки // "Ступень": Художно-публицистический альманах Института Юдайки. – К.: Дух і літера, 2002. – № 10. – С. 10–73.
10. Посканная Е. Киевлянка Хорошунова. Как сложилась жизнь автора мемуаров об оккупации Киева после войны [Электронный ресурс] / Е. Посканная // Интернет-издание "Гордон". – 2016. – 11 января. – Режим доступа: <http://gordonua.com/publications/kiyevyanka-horoshunova-kak-slozhilas-zhizn-avtora-memuarov-ob-okkupacii-kieva-posle-voyny-112353.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.10.2016.

11. Berkhoff K.C. *Harvest of Despair: life and Death in Ukraine under Nazi Rule* / K. C. Berkhoff. – Cambridge, Massachusetts; London: Belknap press of Harvard UP, 2004.

12. Die Schoah von Babij Jar: das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken / hrsg. E. W. Roy, I. A. Chorošunova. – Konstanz: Hartung-Gorre, 1991.

13. Etkind A. Soviet Subjectivity: Torture for the Sake of Salvation? / A. Etkind // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2005. – Vol. 6 (1). – P. 171–186.

14. Etkind A. *Internal colonization: Russia's imperial experience* / A. Etkind. – Cambridge: Polity, 2011.

15. Figes O. *The Whisperers: Private life in Stalin's Russia* / O. Figes. – London: Penguin Books, 2007.

16. Griesse M. Soviet Subjectivities: Discourse, Self-Criticism, Imposture / M. Griesse // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2008. – Vol. 9 (3). – P. 609–624.

17. Halfin Y. *Terror in my soul: Communist autobiographies on trial* / Y. Halfin. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2003.

18. Hellbeck J. *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* / J. Hellbeck. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2006.

19. Hoffmann D. Power, discourse and subjectivity in Soviet history / D. Hoffmann // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – P. 273–278.

20. Kotkin S. *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization* / S. Kotkin. – Berkeley: University of California Press, 1997.

21. Matsui Y. *Soviet Diary as a Medium of Communality and Intersubjectivity: a Study of a Collective Diary* / Y. Matsui // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – P. 385–396.

22. Naiman E. On the Soviet Subjects and the Scholars Who Make Them / E. Naiman // *The Russian Review*. – 2001. – Vol. 60. – № 3. – P. 312–313.

23. Pavlova I.V. Contemporary Western Historians on Stalin's Russia in the 1930s: A Critique of the "Revisionist" Approach / I. V. Pavlova // *Russian Social Science Review*. – 2001. – Vol. 42. – Issue 6. – P. 4–30.

24. Scott J. *Domination and the art of resistance: Hidden Transcripts* / J. Scott. – New Haven: Yale University Press, 1990.

25. Smith J. The Soviet State and the Individual / J. Smith // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – P. 279–284.

26. The analysis of subjectivization practices in the early Stalinist society / *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – P. 209–417.

27. Uhl K. "Oppressed and Brainwashed Soviet Subject" or "Prisoners of Soviet Self"? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity / K. Uhl // *Былые годы. Российский исторический журнал*. – 2013. – № 28 (2). – P. 4–10.

28. Yekelchik S. *Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War* / S. Yekelchik. – New York: Oxford University Press, 2014.

References

1. Tsentralnyi derzavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, Kyiv, fond 5270, opys 1, sprava 1, 28 arkushiv.
2. Ibid, fond 5270, opys 1, sprava 2, 46 arkushiv.
3. Ibid, fond 5270, opys 1, sprava 7, 220 arkushiv.
4. Ibid, fond 5270, opys 1, sprava 10, 7 arkushiv.
5. Ibid, fond 5270, opys 1, sprava 11, 31 arkush.
6. BOYM, S. (2002) *Kak sdelana sovetskaya sub"ektivnost?* *Ab Imperio*, 3, 285-296.
7. GERASIMOV, I. (2002) *Pered prikhodom t'my. (Pere)kovka novogo sovetskogo cheloveka v 1920-kh godah: svidetelstva uchastnikov*. *Ab Imperio*, 3, 297-320.
8. KHOROSHUNOVA, I. (2001) *Pervyy god vojny. Kievskie zapiski. In: "Yehupets": Khudozhno-publitsistichnyi almanakh Instytutu Judaiky*. Vol. 9. Kyiv: Duh i Litera, pp. 5–110.
9. KHOROSHUNOVA, I. (2001) *Pervyy god vojny. Kievskie zapiski. In: "Yehupets": Khudozhno-publitsistichnyi almanakh Instytutu Judaiky*. Vol. 10. Kyiv: Duh i Litera, pp. 10–3.
10. POSKANNAYA, E. (2016) *Kievlyanka Khoroshunova. Kak slozhilas' zhizn' avtora memuarov ob okkupatsii Kieva posle vojny*. [Online] *Internet-izdanie "Gordon"*. 11 January. Available from: <http://gordonua.com/publications/kiyevyanka-horoshunova-kak-slozhilas-zhizn-avtora-memuarov-ob-okkupacii-kieva-posle-voyny-112353.html> [Accessed: 19.10.2016].
11. BERKHOFF, K.C. (2004) *Harvest of Despair: life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge, Massachusetts; London: Belknap press of Harvard UP.
12. ROY, E. W., KHOROSHUNOVA, I. A. (eds.) (1991) *Die Schoah von Babij Jar: das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken*. Konstanz: Hartung-Gorre, 1991.
13. ETKIND, A. (2005) *Soviet Subjectivity: Torture for the Sake of Salvation? Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 6 (1), 171–186.
14. ETKIND, A. (2011) *Internal colonization: Russia's imperial experience*. Cambridge: Polity.
15. FIGES, O. (2007) *The Whisperers: Private life in Stalin's Russia*. London: Penguin Books.
16. GRIESSE, M. (2008) *Soviet Subjectivities: Discourse, Self-Criticism, Imposture. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 9 (3), 609–624.
17. HALFIN, Y. (2003) *Terror in my soul: Communist autobiographies on trial*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

18. HELLBECK, J. (2006) *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
19. HOFFMANN, D. (2002) Power, discourse and subjectivity in Soviet history. *Ab Imperio*, 3, 273–278.
20. KOTKIN, S. (1997) *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. Berkeley: University of California Press.
21. MATSUI, Y. (2002) Soviet Diary as a Medium of Communality and Intersubjectivity: a Study of a Collective Diary. *Ab Imperio*, 3, 385–396.
22. NAIMAN, E. (2001) On the Soviet Subjects and the Scholars Who Make Them. *The Russian Review*. 60 (3), 312–313.
23. PAVLOVA, I.V. (2001) Contemporary Western Historians on Stalin's Russia in the 1930s: A Critique of the "Revisionist" Approach. *Russian Social Science Review*. 42 (6), 4–30.

24. SCOTT, J. (1990) *Domination and the art of resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press.
25. SMITH, J. (2002) The Soviet State and the Individual. *Ab Imperio*, 3, 279–284.
26. The analysis of subjectivization practices in the early Stalinist society (2002). *Ab Imperio*, 3, 209–417.
27. UHL, K. (2013) "Oppressed and Brainwashed Soviet Subject" or "Prisoners of Soviet Self"? Recent Conceptions of Soviet Subjectivity. *Bylye Gody. Rossijskij istoricheskij zhurnal*. 28 (2), 4–10.
28. YEKELCHYK, S. (2014) *Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War*. – New York : Oxford University Press.

Надійшла до редколегії 02.11.16

M. Borovyk, PhD in History, Postdoctoral Researcher,
Graduate School for East and Southeast European Studies / LMU Munich, Germany;
Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CHOOSING THE OTHER WORDS: THE UNKNOWN DIARIES OF IRINA KHOROSHUNOVA

The purpose of this research is to analyse previously unknown diaries of Irina Khoroshunova, who is the author of one of the most cited sources of personal origin about the life in Kyiv during the Nazi occupation. The analysis is an attempt of contribution to the discussion on the problem of the nature of the "soviet subjectivity" and the social control mechanisms had been functioning in Stalin's USSR. The special attention is paid to the discourse features of the texts in their relations to the official Soviet discourse of socialist revolution. It is shown, that in the prewar time Khoroshunova had quite a critical stance regarding the realities of the Soviet socialism and did not belong to the enthusiastic supporters of Soviet power. The analyzed sources enable the deeper understanding of the ideological environment and more detail picture of social divisions and hierarchies, which dominated the Soviet society. According to the article, the conception, that the world-view of the "first Soviet generation" was completely dominated by the communist ideology is too simplistic and does not reflect the historical realities of that time. It is also shown in the article that the traditional imperial divisions and hierarchies had not lost their influence in the prewar USSR and coincided in the consciousness and social practices of Soviet citizens with the class characteristics, which are traditional to our understanding of the Soviet society.

Key words: Khoroshunova, diary, Ukraine, Stalinism, "Soviet subjectivity".

УДК 904(477)+351.853.2(477):06.051(477)
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.02>

Л. Гріффен, д-р техн. наук, проф., провідний наук. співроб.
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, Київ, Україна,
О. Титова, канд. іст. наук, доц.
директор Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, Київ, Україна

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ НАУК

Пам'ятокознавство – молода наукова дисципліна, що постала внаслідок потреби теоретичного обґрунтування заходів із виявлення, збереження та використання культурної спадщини, яка все більшою мірою відчувається суспільством. Пам'ятокознавство тільки визначається зі своїм категорійним апаратом. Це стосується об'єкта та предмета дослідження цієї науки. Об'єктом досліджень є матеріальна історико-культурна спадщина, до якої входять два види матеріальних об'єктів – технічні пристрої та знаки, а предмет визначається особливостями її використання в соціалізації індивіда на основі аксіологічної (емоційної) інформації. Саме предметом пам'ятокознавства відрізняється від інших наук, об'єктом яких також є культурна спадщина (таких як археологія, культурологія, джерелознавство, історія науки і техніки, музеєзнавство тощо). Важливим завданням є систематизація та класифікація об'єктів культурної спадщини, що має суттєві відмінності від інших наук. Вивчення пам'ятокознавством особливості конкретних видів культурної спадщини теж має свою специфіку. Надзвичайно важливим є опрацювання методів і засобів ефективного включення об'єктів культурної спадщини до сучасного культурного контексту. Відповідно до такої мети цієї науки виникають три основні завдання пам'ятокознавчих досліджень щодо об'єктів культурної спадщини, їхніх груп та окремих артефактів: виявлення історичного контексту пам'яток; дослідження їхньої матеріальної структури; безпосереднє дослідження методів і теоретичне опрацювання включення до сучасного культурного контексту.

Ключові слова: пам'ятокознавство, культурна спадщина, пам'ятки історії та культури, історичні джерела, соціалізація.

Часом кажуть, що хто не має минулого, не матиме й майбутнього. Свідомо й розумно будувати майбутнє можна, лише спираючись на ту основу, яку створювали покоління наших предків. І не лише в матеріальному відношенні, але й в ідеологічному. Безперервну лінію розвитку народу можна продовжити як сьогодні, так і на завтра, лише спираючись на його культурну спадщину. Бо саме вона репрезентує собою суспільне буття тих, хто жив до нас. Однак щоб культурний доробок минулих поколінь справляв вплив на нинішнє суспільство, він повинен бути включеним до того сучасного культурного контексту, що визначає функціонування суспільства сьогодні. Це стосується й тих артефактів – матеріальних свідчень минулих подій, які дійшли до нас попри руйнівний вплив часу. Більшість із них давно втратили свою утилітарну функцію, але стали безцінними носіями інформації про колишнє суспільство, історичні події, людей, що жили в цьому суспільстві і творили історію.

Ряд соціальних процесів, що відбуваються у світі взагалі, і в нашій країні зокрема, приводять до значної

активізації зацікавленості різних верств українського суспільства збереженням та використанням історико-культурної спадщини. Адже лише через неї може здійснюватись адекватна реконструкція об'єктивної картини тих подій та процесів, які в різний час відбувалися на українських теренах. Матеріальною складовою частиною національної історико-культурної спадщини є рухомі й нерухомі пам'ятки історії та культури. Ефективне використання в суспільному житті країни нашої культурної спадщини своєю основою має цілеспрямовану діяльність громадських організацій, державних органів, окремих громадян. Саме завдяки їй вирішуються задачі як самоідентифікації усього нашого народу та окремих індивідів, виконання соціально-значимої функції підтримки стабільності і сталого суспільного розвитку, так і щодо заходів з охорони та збереження пам'яток, які забезпечували б не лише їхнє сучасне використання, але й передачу майбутнім поколінням.

Така суспільна потреба посилює увагу до охорони пам'яток історії й культури в нашій країні, їхнє виявлен-